

Agnieszka Gloria KAMIŃSKA

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-0762-6829

Włoski model konstytucjonalizacji wolności i praw ekonomicznych i społecznych

Streszczenie: Konstytucja Republiki włoskiej z 27 grudnia 1947 r. unormowała problematykę praw i wolności obywateli w art. 13–54 swego tekstu, ujętych jako Część I Konstytucji. Wyeksponowanie unormowań odnoszących się do statusu jednostki w państwie, polegające na ich ułożeniu bezpośrednio po „Zasadach podstawowych”, a przed regulacjami Części II „Ustrój polityczny”, dotyczącymi struktury systemu i zasad funkcjonowania organów państwa było świadomą decyzją włoskiego ustrojodawcy.

W perspektywie historycznej oznaczało zerwanie z tradycją autorytarno-faszystowską Włoch międzywojennych i prymatem państwa przed jednostką. W perspektywie jurekdycznej oznaczało ustabilizowanie prawnego statusu jednostki oraz zagwarantowanie jej wzmocnionej, bo konstytucyjnej, ochrony przyznanych praw i gwarantowanych wolności konstytucyjnych.

Przepisy dotyczące praw i obowiązków obywateli konstytucja włoska ujęta w cztery grupy z odniesieniem – odpowiednio – do a) stosunków obywatelskich (art. 13–28, odpowiadających nieco później wyróżnionemu typowi wolności i praw osobistych), b) stosunków moralno-społecznych (art. 29–34, odpowiadających typowi praw społecznych), c) stosunków gospodarczych (art. 29–47, dotyczących sfery ekonomicznej), d) stosunków politycznych (art. 48–54, normujących wolności i prawa polityczne).

Stosując metody analizy prawnodogmatycznej, a także odwołując się do analizy systemowej i ustaleń historyczno-ustrojowych autorka wskazuje na precedensowe usytuowanie ujętych w osobny segment regulacji konstytucyjnej unormowań statusu obywatela, wyprzedzający typowe dla wcześniejszych konstytucji (i traktowane priorytetowo regulacje odnoszone do struktury, wzajemnych relacji i funkcjonowania organów państwowych). Jednocześnie odwołując się do ustaleń prawnoporównawczych zwraca uwagę na brak stosowania kategorii pojęciowej „wolności jednostki” oraz na niewystępowanie w tekście konstytucji włoskiej zwerbalizowanej dystynkcji między „prawami (wolnościami) człowieka” a „wolnościami obywatela”

Słowa kluczowe: konstytucja, prawa obywatela, stosunki obywatelskie, stosunki polityczne, stosunki społeczne

Uwagi wprowadzające

Ofensywa wojsk sprzymierzonych i objęcie przez nie kontroli nad Włochami południowymi, Sycylią i Sardynią przyspieszyła upadek włoskiego reżimu faszystowskiego. W okresie przejściowym, pomiędzy czerwcem 1943 r. a czerwcem 1944 r. na terytorium współczesnego państwa włoskiego funkcjonowały równolegle dwa organizmy państwowe i dwa rządy: monarchia z królem Wiktorem Emanuelem III, zastępowanym przez Generalnego Namiestnika Królestwa, księcia Humberta i rząd wojskowo-profesjonalny marszałka Pietro Badoglio, zaś na północy Włoch – tzw. Włoska Republika Społeczna (*La Repubblica Sociale Italiana*) z rządem oswobodzonego z odosobnienia (przez

oddział spadochroniarzy niemieckich Otto Skorzeny'ego) Benito Mussoliniego (Mussolini, 1940; Borghi, 2008).

Kwestia zjednoczenia terytorium Włoch, ujednolicenia systemu organów władzy, wyboru formy państwa oraz uregulowania statusu jego obywateli wciąż była kwestią otwartą, uzależnioną od postępów wojsk alianckich, przemian polityczno-ustrojowych w samych Włoszech oraz ukształtowania się proporcji głównych sił politycznych (partyjnych) w gremiach rozstrzygających o ewolucji systemu prawno-ustrojowego, w tym: o treści nowej konstytucji.

Upadek autorytetu instytucji monarchicznych i samego króla Wiktora Emanuela III (wobec jego postawy w okresie dyktatury Mussoliniego) spowodował ustąpienie rządu Pietro Badoglio (działającego z nominacji króla) i utworzenie nowego gabinetu Ivanoe Bonomi z poręczenia ugrupowań politycznych skupionych w Komitecie Wyzwolenia Narodowego (Witkowski, 2004, s. 9). Rząd ten zainspirował proklamowanie dekretu (z mocą ustawy) Namiestnika Królestwa z 25 czerwca 1944 r., który zapowiedział, iż po pełnym wyzwoleniu i zjednoczeniu terytorium Włoch zostanie wybrane przez naród – w powszechnym, bezpośrednim i tajnym głosowaniu Zgromadzenie Konstytucyjne (*L'Assemblea Costituente*), które dokona wyboru formy państwa oraz ustanowi nową, demokratyczną konstytucję¹. W okresie przejściowym, przed dokonaniem wyboru Zgromadzenia Konstytucyjnego, władzę ustawodawczą tymczasowo przejęło Narodowe Zgromadzenie Konsultacyjne (*La Consulta nazionale*), złożone – po części z żyjących nadal członków ostatniego włoskiego parlamentu, wybranego przed przejściem władzy przez Mussoliniego, po części zaś z deputowanych „tymczasowych”, wskazanych przez rząd (spośród polityków partii CLN²). Wydanym z inspiracji rządu Bonomiego dekretem namiestnikowskim z 16 marca 1946 r. tymczasowe władze przesądziły kwestię trybu podjęcia decyzji o wyborze formy państwa. Dekret oddawał tę decyzję głosującym uczestnikom ogólnonarodowego referendum.

Rezultat głosowania obligował przyszłe Zgromadzenie Konstytucyjne do uszanowania wyboru większości głosujących. Również nowy król Humbert II, po abdykacji swego ojca, Wiktora Emanuela III, ogłosił, iż będzie respektował dokonany w referendum wybór pomiędzy zachowaniem monarchii z ustanowieniem republiki (Lorencka, 2020, s. 178).

Rozstrzygnięcie zapadło w głosowaniu, które odbyło się 2 czerwca 1946 r. W dniu tym obywatelki i obywatele Włoch dokonali wyboru formy państwa oraz wybrali członków zapowiedzianego Zgromadzenia Konstytucyjnego (*L'Assemblea Costituente*). Analiza wyników głosowania wskazuje na istnienie znaczących podziałów co do orientacji i preferencji głosujących. Charakterystyczne, że wprawdzie za republiką opowiedziało się większość 54,2% uczestników głosowania (w liczbach bezwzględnych 12 718 641 ważnie głosujących), to aż 45,7% (10 718 502 osoby) preferowało formę monarchii. Traktując tę kwestię w kategoriach: zachowawczość <-> progresywność, odnotować należy tylko skromną przewagę „progresistów” nad „konserwatystami”.

Bardziej „progresywnie” przebiegły natomiast wybory członków Zgromadzenia Konstytucyjnego. Po pierwsze, ugrupowania lewicowe: socjaliści i komuniści (traktowani łącznie) zdobyli niewielką przewagę nad centrystami – zwolennikami chrześci-

¹ Patto di Roma 25 giugno 1944 (Costituzione della Repubblica Italiana, Senato della Repubblica).

² Czyli „Comitato di Liberazione Nazionale”.

jańskiej demokracji (*La Democrazia Cristiana*). Socjaliści objęli w Zgromadzeniu 115 mandatów, komuniści (jako beneficjenci postawy antyfaszystowskiej z okresu dyktatury Mussoliniego) – 104 mandaty. Chrześcijańskim demokratom przypadło w udziale nieomal dwukrotnie więcej, bo 207 mandatów (Chimenti, 1993, s. 15). Ugrupowania prawicy politycznej znalazły się w odwrocie. Ich przedstawiciele stanowili mniej niż ¼ składu Zgromadzenia.

Takie polityczne ukształtowanie Zgromadzenia nie pozostało bez wpływu na całościowy kształt przyszłej regulacji konstytucyjnej. Szczególnie jednak piętno partyjno-politycznej kompozycji wybranej 2 czerwca 1946 r. konstytuanty włoskiej wywarła na uregulowaniach ujętych jako „Zasady podstawowe” (*Principi fondamentali*) obejmujących art. 1–12 oraz unormowaniach Części I konstytucji oznaczonych jako „Prawa i obowiązki obywateli” (*Diritti e doveri dei cittadini*), mieszczącej art. 13–54 konstytucji.

Wolności i prawa ekonomiczne i socjalne w konstytucji Republiki Włoskiej – treść i ujęcie unormowań konstytucyjnych

Podjęte 25 czerwca 1946 r. prace Zgromadzenia Konstytucyjnego (notabene, pierwszej tego rodzaju konstytuanty w historii Włoch) przedłużyły się poza początkowo nader optymistycznie ustalony czas pełnomocnictw: osiem miesięcy od dnia pierwszego posiedzenia (z możliwością wydłużenia o dalsze cztery miesiące). Zakończenie prac nie nastąpiło w wydłużonym, 12-miesięcznym konstytucyjnym terminie. Konieczne stało się dalsze – dokonanie przez samo Zgromadzenie – „samo wydłużenie” czasokresu prac nad ustawą zasadniczą ustawami konstytucyjnymi najpierw z 21 lutego, a po raz drugi – 17 czerwca 1947 r. Druga z ustaw konstytucyjnych ustanowiła konstytucyjną *deadline* dla ukończenia prac na 31 grudnia 1947 r. (Witkowski, 2000, s. 14–15).

Trzykrotne przesuwanie terminu końcowego dla upoważnień ustrojodawczych Zgromadzenia było następstwem ujawnienia się wielu różnic i sporów pomiędzy członkami Zgromadzenia. Wyłoniona przez Zgromadzenie Komisja Siedemdziesięciu Pięciu (*Commissione dei Settantacinque*) zaproponowała nadanie konstytucji struktury trójsegmentowej. Tekst otwierały „Przepisy ogólne” (*Disposizioni Generali*), po których następowały dwa dalsze segmenty regulacji konstytucyjnej oznaczone jako „część pierwsza” (*Parte prima*) „Prawa i obowiązki obywateli” (*Diritti e Doveri dei Cittadini*) oraz część druga (*Parte seconda*) „Ustrój Republiki” (*Ordinamento della Repubblica*). Tekst zamykały przepisy przejściowe oraz końcowe (Witkowski, 2004, s. 11–13).

Już taka systematyka projektu konstytucji, zaproponowana Zgromadzeniu przez Komisję Siedemdziesięciu Pięciu, zasługuje na komentarz. Wysłunięcie uregulowań dotyczących statusu prawnego obywateli, postrzeganego przez pryzmat „praw” (ale także: wolności) oraz obowiązków (w części pierwszej projektu) przed unormowaniami odnoszącymi się do organów państwa (ulożowanymi w części drugiej) można odczytać jako przejaw przekonania, iż kształtując konstytucyjny ustrój Republiki należy najpierw ustalić konstytucyjny status obywateli (poprzez przypisanie im określonych praw, zagwarantowane wolności oraz klarowne określenie nałożonych na obywateli powinności), a dopiero potem – mając na uwadze zadeklarowane „zasady podstawowe” (niejako wysunięte przed nawias) i unormowania statusu jednostki (obywateli) – przystąpić do

konstytucyjnego konstruowania struktur, kompetencji i zasad działania organów państwowych. Warto dodać, iż taka formuła systematyzowania przepisów konstytucyjnych była formułą oryginalną, zastosowaną przez twórców konstytucji Włoch w sposób „pionierski” i oryginalny (nie zaś „odwzorowany” z już ustanowionych ustaw zasadniczych).

W kategoriach doktrynalnych zastosowany model usystematyzowania „materii konstytucyjnej” należy wiązać z wolą zademonstrowania zdecydowanego odrotu od koncepcji relacji: państwo—obywatele w politycznej myśli włoskiego faszystu, w których to koncepcjach państwu przypisywano zdecydowany priorytet, a obywatelom pełne podporządkowanie państwu (Osiatyński, 1993, s. 45–47). Elementem nowej koncepcji było także powołanie sądu konstytucyjnego, który miał stać się jednym z fundamentalnych gwarantów wolności i praw przyznanych na mocy konstytucji (Urbaniak 2019, *passim*).

Już w art. 2 konstytucji włoskiej, uchwalonej przez Zgromadzenie Konstytucyjne 22 grudnia 1947 r., a więc pośród zasad podstawowych Konstytucji, znalazło się postanowienie, iż „Republika uznaje i gwarantuje nienaruszalne prawa człowieka, zarówno jako jednostki, jak i uczestnika grup społecznych, w których rozwija on swoją osobowość i wymaga wypełnienia nie dających się uchylić obowiązków solidarności politycznej, ekonomicznej i społecznej”

Przytoczone unormowanie cechuje pewna swoistość, zwłaszcza w zestawieniu z typowo liberalnym postrzeganiem praw (i wolności) człowieka i obywatela. Swoistość ta wyraża się w postrzeganiu jednostki i jej praw w podwójnej perspektywie; po pierwsze – jako odrębnego, indywidualnie podmiotu, indywidualnie („w pojedynkę”) korzystającego z zagwarantowanych mu praw i wolności (oraz wypełniającego obowiązki dotyczące go jako pojedynczej osoby), po drugie – jako członka (uczestnika) zespołów/grup obywateli stanowiących wyodrębnioną zbiorowość (np. grupę zawodową czy „generacyjną” np. emerytów, osób w wieku podeszłym czy dzieci, rodziców itp.), której to zbiorowości (traktowanej) zespołowo ustawodawca przypisze pewne prawa bądź powinności. Takie podejście stwarzało przesłanki dla wyodrębnienia obywatelskich praw (wolności) przypisanych prawnie określonym „społecznościom” (wyodrębnionym grupom społecznym)³.

Artykuł 3 konstytucji, również traktowany jako artykulacja podstawowej zasady włoskiego systemu konstytucyjnego, proklamował zasadę „jednakowej godności społecznej” wszystkich i „równości wobec prawa”⁴. Znamienne, iż zasady te zostały przez włoskiego ustrojodawcę konstytucyjnego „zaadresowane” do społeczności obywateli (Republiki Włoskiej); z literalnego wysłowienia nie wynika traktowanie ich w konwencji unormowań wolności i praw człowieka (a zatem: w perspektywie uniwersalnej). Jeszcze bardziej atypowe, a przez to warte uwagi jest konstytucyjne zobowiązanie (rodzaj „publicznego przyrzeczenia) ustrojodawcy i zarazem państwa, ułożone w zdaniu 2 art. 3 konstytucji z 27 grudnia 1947 r. Przepis ten stanowi, że „zadaniem Republiki jest usuwanie przeszkód natury ekonomicznej i społecznej, które ograniczając faktycznie

³ Za projektem przedstawionym przez Komisję Siedemdziesięciu Pięciu i zweryfikowanym redakcyjnie przez Komitet Osiemnastu głosowało 453 członków Zgromadzenia. Przeciwnych uchwaleniu proponowanego projektu było 83 członków tego gremium. Konstytucja została promulgowana przez p.o. głowy państwa, Enrico De Nicoli 27 grudnia 1947 r. i weszła w życie 1 stycznia 1948 r.

⁴ Zdanie 1 przywołanego przepisu zostało ujęte następująco: „Wszyscy obywatele mają jednakową godność społeczną i są równi wobec prawa bez względu na płeć, rasę, język, religię, poglądy polityczne, położenie osobiste i społeczne”.

wolność i równość obywateli, krępują pełny rozwój osoby ludzkiej i efektywny udział wszystkich pracujących w politycznej, gospodarczej i społecznej organizacji kraju.

Wspomniana atypowość przytoczonej regulacji, ukształtowanej i przyjętej – warto podkreślić – już w 1947 r. (a zatem przed 77 laty) polega na rzadko spotykanym, aktywizującym struktury państwa podejściu do działania na rzecz realnego zapewnienia, a nie tylko – konstytucyjnego proklamowania ochrony równości i wolności obywateli. Pobrzmiwa w tym typowe dla chrześcijańskiej myśli społecznej traktowanie państwa jako organizacji „służebnej” w znaczeniu nakierowaniu jego działań na zapewnieniu materialnych warunków rozwoju osobowego obywateli traktowanego jako wartość nadrzędna. Element egalitarystyczny (nawiązanie do równości wszystkich bez względu na cechy osobowe) korelował z ideami równości społecznej, stanowiącymi istotny element katolickiej nauki społecznej, jak i myśli socjalistycznej. W tym zakresie sygnalizowany na wstępie skład polityczno-partyjny Zgromadzenia Konstytucyjnego nie pozostał bez echa w ukształtowaniu „zasad podstawowych” konstytucji Republiki (Zakrzewska, 1974, s. 27; por. Dogan, 1966, s. 700–734). Ewenementem włoskiej regulacji konstytucyjnej z 27 grudnia 1947 r. było jednoznaczne przypisanie „wszystkim obywatelom Republiki Włoskiej” – w art. 4 – prawa do pracy. Wskazany tu przepis w swym ust. 1, stanowił, że „Republika przyznaje wszystkim obywatelom prawo do pracy i wspiera warunki zapewniające efektywność tego prawa”. W ślad za tym sformułowaniem ustrojodawca włoski – w art. 4 ust. 2 – umiejscowił wśród „zasad podstawowych” konstytucji warte analizy zobowiązanie, adresowane do obywateli. Postanowił bowiem, że „każdy obywatel, stosownie do własnych możliwości i według własnego wyboru, ma obowiązek rozwijania działalności lub pełnienia funkcji, która przyczynia się do rozwoju materialnego lub duchowego społeczeństwa”.

Okolicznością godną zwrócenia uwagi jest, przede wszystkim, bardzo „poczesne” ulokowanie unormowań dotyczących prawa do pracy oraz obowiązku aktywności po stronie obywateli. Regulacje te zostały ujęte – co już wzmiankowano – w grupie przepisów statuujących „zasady podstawowe” konstytucji włoskiej. Wprawdzie z punktu widzenia umiejscowienia w hierarchii kształtowanej przy uwzględnieniu przymiotu „mocy prawnej” („mocy obowiązywania”) przepisy art. 1–12 konstytucji włoskiej nie zostały „wyniesione” przez ustrojodawcę ponad pułap mocy prawnej pozostałych przepisów tego aktu normatywnego, ale niewątpliwie przepisy te mają charakter cechy klauzul generalnych, ukierunkowujących wykładnię przepisów o charakterze bardziej detalicznym.

Po wtóre, należy podkreślić ścisły związek „treściowy” (materialno-prawny) uregulowań art. 4 konstytucji włoskiej z unormowaniem art. 1 zd. 1 tej konstytucji stwierdzającym, że „Włochy są Republiką demokratyczną opartą na pracy”. Skoro zatem „praca” stanowi niewrażliwą wartość charakteryzującą naturę ustrojową Republiki Włoskiej w ujęciu konstytucji z 27 grudnia 1947 r., to eksponowanie prawa do pracy przy ustalaniu katalogu praw jednostki (obywatela) stanowi naturalną konsekwencję afirmowanej przez ustrojodawcę konstytucyjnego – hierarchii wartości, które z jego woli i inicjatywy „przenikają” do treści szczegółowych unormowań konstytucyjnych.

Po trzecie, nie sposób nie zauważyć, że „praca” i tym samym „prawo do pracy” postrzegane jest przez włoskiego ustrojodawcę konstytucyjnego znacznie szerzej niż minimalistycznie pojmowane „prawo do bycia zatrudnionym”. Ustrojodawca włoski dostrzega realizację „prawo do pracy” także we własnej, indywidualnej aktywności za-

wodowej (i społecznej), której efektem jest tworzenie jakichkolwiek dóbr materialnych lub duchowych.

Po czwarte, nietypowe jest – w ujęciu art. 4 konstytucji włoskiej zespolenie w jednym przepisie konstytucyjnym „przyznania” wszystkim obywatelom prawa do pracy, tj. do rozwinięcia kreatywnej aktywności zawodowej w „zewnętrznym” zakładzie pracy lub w postaci własnej aktywności („samozatrudnienia”) z powinnością obywateli rozwinięcia działalności służącej rozwojowi materialnemu lub duchowemu społeczeństwa. To finalne odniesienie się ustrojodawcy (w zd. 2 art. 4 konstytucji) do społecznej użyteczności aktywności zawodowej każdego z obywateli stanowi wyraz warunkowania oceny tejże aktywności jej użytecznością dla rozwoju materialnego lub duchowego społeczeństwa (por. De Caria, 2022, s. 250–254).

Analiza bardziej szczegółowych, bo dotyczących konkretnych praw (i swobód) oraz konkretnych konstytucyjnych powinności (obowiązków) obywateli winna – rozpatrywana pod kątem „zastosowanego modelu regulacji” – uwzględniać tak treść poszczególnych przepisów, jak też umiejscowienie w strukturze konstytucji jako integralnie zaprogramowanego aktu normatywnego.

Z punktu widzenia ułożenia przepisów, które odnoszą się do praw społecznych; nie tylko „socjalnych”, tj.: dotyczących beneficjentów i świadczeń publicznych na rzecz obywateli, ale także – ich umiejscowienia w złożonej tkance społeczności państwowej (narodowej) warto odnotować „wyprzedzenie” w strukturze Części pierwszej konstytucji z 1947 r. przepisów odnoszących się do praw ekonomicznych regulacjami tytułu II, który uzyskał oznaczenie: „Stosunki moralno-społeczne”.

Prawa o charakterze społecznym w ujęciu konstytucji włoskiej z 1947 roku

Respektując wybór kolejności unormowań, przyjęty przez ustrojodawcę, w pierwszej kolejności omówione zostaną prawa o charakterze społecznym z zastrzeżeniem, że wedle przyjętego rozumienia tego pojęcia przez ustrojodawcę włoskiego, który – dodatkowo, dopatruje się potrzeby objęcia – moralnego wymiaru (aspektu) uregulowań odniesionych do stosunków społecznych między jednostkami i zbiorowościami jednostek z państwem rozumianym instytucjonalnie.

Pierwszy segment regulacji Tytułu II Części pierwszej konstytucji, ściślej: art. 29–31 ustrojodawca skoncentrował wokół praw rodziny, rodziców, dzieci, a także ochrony macierzyństwa. Również i tu należy dostrzec wartościowanie właściwe chrześcijańskiej (ściślej: katolickiej) nauce społecznej oraz jej preferencje aksjologiczne (Płuzański, 1974, s. 40; por. Eska, 1958, s. 14–16).

Artykuł 29 definiuje rodzinę jako „naturalny związek oparty na małżeństwie”. Charakterystyczne jest przy tym postrzeganie rodziny, wyraźnie animowane personalizmem katolickim. W art. 29 zd. 2 odnaleźć można bowiem sentencję: „Małżeństwo opiera się na równości moralnej i prawnej małżonków z ograniczeniami ustalonymi przez ustawę gwarantującą jedność rodzinną”⁵.

⁵ Tak wysłowiona „definicja” małżeństwa posłużyła w przyszłości jako prawny punkt oparcia dla adherentów poglądu o „nierozzerwalności małżeństwa”, co było zresztą przedmiotem ważnego sporu społecznego oraz kwestią poddawaną głosowaniu referendalnemu.

Rozbudowany przepis art. 30 ustanawia – jako prawo i zarazem obowiązek rodziców – powinność utrzymania, wykształcenia i wychowania dzieci (w tym: także urodzonych poza małżeństwem). Dzieci urodzone poza małżeństwem winny uzyskać – w wydanej w tym celu ustawie – „wszelką ochronę prawną i społeczną, porównywalną z prawami członków rodziny prawowitej”⁶.

Z kolei, w trzecim z grupy przepisów, poświęconych sprawom rodziny, znalazła się wyraźnie wyartykułowana norma „programowa”, ukierunkowująca politykę państwa wspierającą zakładanie rodzin i darzącą szczególną opieką rodziny wielodzietne. Przepis ten ponadto zobowiązuje państwo do ochrony macierzyństwa⁷ oraz ochrony dzieci i młodzieży.

Dwa dalsze przepisy koncentrują się wokół problematyki ochrony zdrowia oraz stosunku do nauki, sztuki oraz procesów nauczania⁸. Dotyczący ochrony zdrowia przepis art. 32 konstytucji ujęty został dość ogólnie. Co prawda – w zd. 1 – akcentuje on znaczenie zdrowia nazywając je „podstawowym prawem jednostki”, a zarazem – interesu zbiorowego, to nie rozstrzyga zakresu jego ochrony oraz nie ustanawia bezpłatnego dostępu do służb medycznych poza zagwarantowaniem bezpłatnej opieki (medycznej) „ubogim”. Należy je rozumieć jako obowiązek władz państwa do wykonywania świadczeń pozytywnych poprzez określenie istotnych poziomów świadczeń, które mają być zagwarantowane w sposób jednolity w całym państwie (Urbaniak, 2015, s. 72). Tym samym „prosocjalne” nastawienie państwa koresponduje z wyraźną powściągliwością w odniesieniu do gwarancji „równego dostępu” do służby i świadczeń medycznych. Kontrast między skalą angażowania się państwa – wymuszanego sformułowaniami konstytucyjnych regulacji – w politykę „prorodzinną” i „prozdrowotną” pozostaje dostrzegalny „gołym okiem”. Bardziej stanowcze są natomiast konstytucyjne uregulowania „gwarancyjne” odnoszące się do ochrony przed zbyt głęboką ingerencją medyczną w osobowość i „fizyczność” osoby ludzkiej⁹.

Kolejny z przepisów tytułu II Części pierwszej spełnia – przede wszystkim – rolę unormowania gwarancyjnego dla wolności typu intelektualnego i kulturowego, a to wolności nauki (badań naukowych), wolności sztuki oraz wolności nauczania¹⁰. W ra-

⁶ Widoczne jest przeto (choć wyrażone pośrednio), wartościowanie rodzin: małżeństwa i dzieci „małżeńskich” jako „rodziny prawowitej” i związku nie opartego na małżeństwie (któremu konstytucja nie przydaje przymiotu „prawowitości”).

⁷ Zwolennicy ochrony życia, także w stadium prenatalnym sięgali po unormowanie art. 31 zd. 2 jako konstytucjonalne oparcie dla stanowiska niedopuszczającego terminu przerywanie ciąży.

⁸ Nie bez uzasadnienia komentatorzy konstytucji włoskiej akcentują pewną „nierównowagę” trzech przepisów konstytucji i ograniczenie regulacji odnoszącej się do ochrony zdrowia, procesu nauczania oraz uprawiania nauki i sztuki tylko dwóch przepisów.

⁹ Tego typu interpretację uzasadnia treść i sposób ujęcia art. 32 zd. 2 konstytucji Republiki Włoskiej. Warto ten fragment przytoczyć *in extenso*:

„Nikt nie może być zmuszony do poddania się określonej terapii w inny sposób niż tylko na podstawie przepisów ustawy. Ustawa nie może w żadnym wypadku naruszać granic wyłączonych przez poszanowanie dla osoby ludzkiej”. Funkcję tego unormowania można sprowadzić do całego szeregu zabezpieczeń i od zakazu stosowania metod leczenia wykluczonych ustawowo poprzez leczenie ingerujące w osobowość (np. przy chorobach nerwowych i psychicznych) po stosowanie metod wywołujących nadmierny ból czy uzależnienie od osób trzecich.

¹⁰ Ta ostatnia wolność relatywnie rzadziej umieszczana jest w katalogach wolności gwarantowanych konstytucyjnie.

mach wolności nauczania, obok powinności państwa tworzenia szkół państwowych, konstytucja poręcza możliwość tworzenia przez instytucje oraz osoby prywatne szkół i instytutów edukacyjnych („bez obciążania państwa”). Szkoły niepaństwowe – w myśl art. 33 zd. 4 – mają konstytucyjnie gwarantowane równorzędne traktowanie ze szkołami państwowymi. Konstytucja ustanawia powinność przeprowadzania egzaminów państwowych dla dopuszczenia do szkół różnych szczebli (albo dla ich ukończenia), a także – dla uzyskania prawa do wykonywania zawodu. Nadto art. 33 gwarantuje „wyższym instytucjom kulturalnym”, uniwersytetom i akademiom „prawo nadawania sobie statutów autonomicznych” (jakkolwiek w granicach określonych przez ustawy „państwowe”¹¹).

Ostatni z przepisów Tytułu II odnosi się do oświaty i systemu nauczania. Ustanawia – w zd. 1 – zasadę powszechnej dostępności do szkół¹². Wprowadza przymus szkolny na poziomie kształcenia podstawowego przez – co najmniej – osiem lat. Kształcenie w ramach tego obowiązku jest bezpłatne. Przewiduje udzielanie pomocy „zdolnym i zasługującym na pomoc”; w tym celu państwo działa ustanawiając stypendia dla kształcących się, zasiłki dla rodzin oraz „inne środki zaradcze”. W każdym segmencie udzielania świadczeń pomocowych ustanawia – rzecz znamienna (i rzadko spotykana) – zasadę konstytucyjną konkursowego trybu ubiegania się i udzielania pomocy.

Prawa ekonomiczne w ujęciu konstytucji włoskiej z 1947 roku

Sfera praw ekonomicznych (oraz wolności w dziedzinie gospodarki), a także – związanych z gospodarką obowiązków obywateli to treść art. 35–47 konstytucji, zespolonych wspólnym tytułem w „stosunki gospodarcze” (*Relazioni economiche*). Już na początku unormowań tego tytułu ustrojodawca włoski powraca do tematyki „pracy” (*lavoro*) i jej konstytucyjnej (a zatem prawnej) ochrony (Neppi Modona, 1995, s. 35; por. Rossi, 1987, s. 698–700; Zakrzewska, 1990, *passim*). Motyw pracy przewija się w 4 bezpośrednio po sobie ułożonych artykułach konstytucji poczynając od art. 35 po art. 38 włącznie.

Postanowienia art. 35 wskazują na dążenie ustrojodawcy do sformułowania swoistego katalogu wartości i celów (kierunków działania), do których urzeczywistnienia ustrojodawca obliguje państwo włoskie (posługując się określeniem: „Republika”), a tym samym wszystkie relewantne organy i instytucje państwowe. Punktem „wyjścia” jest dla ustrojodawcy bardzo generalna, ale i kategorycznie – ujęta deklaracja (reguła zobowiązująca), że „Republika ochrania pracę we wszystkich jej formach i zastosowaniach”. Tak otwarta „pojemnościowo” proklamacja („państwowe przyrzeczenie konstytucyjne”) koresponduje z przytaczanym już traktowaniem „pracy” w jej szerokim (wręcz panoramicznym) rozumieniu charakterystycznym dla włoskiego ustrojodawcy. Jako fundamentu włoskiej demokratycznej państwowości (Jamróz, 2012, s. 161–187). Czyniąc „pracę” (w rozumieniu Konstytucyjnym) wartością nadrzędną oraz poddaną wszechstronnej promocji i ochronie – twórcy konstytucji postanowili zarysować niektóre „szlaki” działania, po których winna przebiegać (i na których winna się koncentrować) aktywność

¹¹ Przepis ten nawiązuje zatem do klasycznej „koncepcji autonomii szkół wyższych”. Jego swoistość wyraża się w rozciąganiu pojęcia „autonomii” na niektóre instytucje, funkcjonujące w obszarze kultury.

¹² Art. 34 zd. 1 ujmuje tę zasadę następująco: „Szkoła jest dostępna dla wszystkich”.

państwa i jego instytucji, dotycząca promocji i ochrony „pracy”. Wyznaczone zostały przeto 3 zasadnicze kierunki działań i aktywności. Pierwszy: polegający na wspieraniu podnoszenia „poziomu umiejętności pracujących”, głównie poprzez ich szkolenie zawodowe. Drugi, obejmujący wspieranie porozumień i organizacji o charakterze międzynarodowym działających na rzecz uregulowania „praw pracy” (chodzi głównie o prawa pracujących) i umacnianie rangi ustanowionych regulacji.

Trzecim obszarem – względnie atypowym – jaki stał się przedmiotem uwagi ustrojodawcy Konstytucyjnego (w art. 35 *in fine*) jest zadeklarowanie ochrony pracy obywateli włoskich za granicą przy jednoczesnym zagwarantowaniu „wolności emigracji”¹³ art. 36 (Uznaje wolność emigracji, wyjąwszy wzgląd na obowiązki określone przez ustawę w interesie ogólnym, oraz ochrania pracę obywateli włoskich za granicą). Również inspirowany ideami społecznej nauki kościoła, a jednocześnie – odpowiadający programom społeczno-gospodarczym reprezentowanych w Zgromadzeniu Konstytucyjnym ugrupowań włoskiej lewicy, ustanawiał zasady „godziwego wynagrodzenia”. Stanowił bowiem, że „pracownik ma prawo do wynagrodzenia proporcjonalnego do ilości i jakości swojej pracy, a w każdym razie wystarczającego do zapewnienia sobie i rodzinie egzystencji swobodnej i godnej” (Urbaniak, 2009, s. 110). Gwarancje te, odnoszące się do pojedynczego pracownika są nienaruszalnym prawem społecznym i stoją na przeszkodzie wprowadzania jakichkolwiek zmian legislacyjnych na szkodę pracownika (Naso, 1971, s. 813). Formuła ta znalazła uznanie międzynarodowe; nawiązywano do niej zarówno w programach ekonomiczno-społecznych europejskich ugrupowań centrowych i centrowo-lewicowych, jak i w szeregu regulacji płacowych (Prokop, 2021, s. 120–121). Konstytucja w sposób dość oryginalny ujmuje pracownicze prawo do wypoczynku. Artykuł 36 zd. 3 stanowi, że „Pracownik ma prawo do cotygodniowego wypoczynku i do corocznego płatnego urlopu, których nie może się zrzec”. Z kolei przepis art. 37 zrównywał prawo pracownicze i wynagrodzenia (za tę samą pracę) kobiet i mężczyzn. Jednocześnie ustanawiał zastrzeżenie, że w odniesieniu do pracujących kobiet warunki ich pracy „muszą umożliwić wypełnianie jej zasadniczej funkcji rodzinnej”. Winny też zapewniać matce i dziecku „szczególną ochronę”¹⁴. Konstytucja w art. 37 zd. 3 nakazywała ustawodawcy ustanowienie minimalnego wieku dla podejmowania najemnej pracy zarobkowej. Praca młodocianych podlegać miała ochronie unormowanej „szczególnymi postanowieniami” przy zagwarantowaniu młodocianym – podobnie jak kobietom – równej płacy za taką samą pracę¹⁵.

Ostatnią z regulacji odnoszących się do kwestii związanych z problematyką „pracy” jest stosunkowo obszerny art. 38 konstytucji. Dotyczy on osób niezdolnych do pracy i pozbawionych środków niezbędnych do życia. Osobom tym art. 38 zd. 1 gwarantuje

¹³ Przesłanką tej regulacji były znaczne rozmiary wyjazdów za granicę, w poszukiwaniu pracy lub lepszych warunków jej wykonywania, grup obywateli włoskich oraz okresowa niepewność co do możliwości zagospodarowania we Włoszech wszystkich chętnych i gotowych do podjęcia pracy (aktywności zawodowej).

¹⁴ Unormowanie to „promieniowało” na treść ustaw („zwykłych”) dotyczących czasu pracy, pracy o szczególnej uciążliwości dla zdrowia oraz na regulacje odnoszące się do bezpieczeństwa i higieny pracy.

¹⁵ Unormowanie to (zawarte w art. 37 *in fine*) miało zapobiegać praktykom zatrudniania młodocianych ze względów czysto ekonomicznych (tj. z powodu akceptowania przez nich niższych wynagrodzeń).

„prawo do utrzymania i do opieki społecznej” (*diritto al mantenimento e all'assistenza sociale*). Ponadto przywołany przepis, w swych dalszych uregulowaniach, zapewnia prawo do środków na utrzymanie ofiarom/wypadków i chorób, inwalidom¹⁶ i osobom starym, a nadto – co należy wyakcentować – „ofiarom niezawinionego bezrobocia”.

Ustrojodawca konstytucyjny nie poprzestał na sformułowaniu gwarancji określonych praw w art. 35–38. Nałożył na państwo powinność powołania organów i instytucji obarczonych powinnościami wdrożenia konstytucyjnej regulacji dla świadczących pracę oraz bezrobotnych i dotkniętych ograniczeniami w wykonywaniu pracy (aktywności zawodowej).

Z regulacjami dotyczącymi pracy i statusu prawnego osób pracujących w bezpośredniej relacji merytorycznej pozostawało prawo do strajku oraz prawo do zrzeszania się pracujących w związkach zawodowych, reprezentujących prawa zbiorowe osób świadczących pracę. Prawo do strajku (*il diritto di sciopero*) zostało uregulowane dość enigmatycznie i blankietowo. Dedykowany mu art. 40 konstytucji stwierdzał jedynie, że „prawo do strajku realizuje się w ramach ustaw, które je regulują” (Urbaniak, 2009, s. 176–177)¹⁷.

W zakresie problematyki zrzeszania się w związkach zawodowych należy odnotować 2 specyficzne wymogi włoskiej regulacji konstytucyjnej (ujętej w art. 39). Pierwsza polega na tym, że konstytucja gwarantując swobodę organizowania się w związki wymaga od nich „organizacji wewnętrznej opartej na podstawie demokratycznej”. Pobrzmiewa tu wyraźnie dążenie do „odseparowania się” od hierarchicznej, wręcz „wodzowskiej” formuły „*fasci di combattimento*” z okresu dyktatury Benito Mussoliniego (Marszał, 2004, s. 46–50; Kozub-Ciembroniewicz, 1985, s. 128–130). Po drugie, gwarantując związkom zawodowym prawo do zawierania, z pracodawcami (organizacjami pracodawców) zbiorowych układów pracy z mocą obowiązującą wszystkich w branży (kategorii zakładów), do której układ się odnosi, ustrojodawca wprowadzić może pewne gwarancje dla „pluralizmu związkowego”. Zastrzegł bowiem w art. 39 *in fine*, że poszczególne związki są przy zawieraniu tego typu układów (porozumień) zobligowane do respektowania zasady reprezentacji proporcjonalnej, to jest do reprezentowania zbiorowości pracowników z uwzględnieniem liczby członków zrzeszonych w każdym ze związków zawodowych, przystępujących do negocjacji, porozumień i zbiorowych układów pracy.

Artykuły 41–44 stanowią – traktując je łącznie, ze względu na przedmiot regulacji – kompleks unormowań związanych z aktywnością gospodarczą obywateli i wykorzystaniem materialnych składników oraz praw dotyczących ich wykorzystania w działalności gospodarczej. Ustrojodawca sięga tu zarówno do kategorii pojęciowych zbliżonych do pojęcia „wolności” (*libertà*) jakkolwiek nie stosuje tego pojęcia *expressis verbis*.

Podstawowe znaczenie dla wskazanego tu segmentu uregulowań „gospodarczych” ma dość lakonicznie sformułowany art. 41 zd. 1, zgodnie z którym: „prywatna inicjatywa gospodarcza jest nieskrępowana” (*L'iniziativa economica privata è libera*) do tego,

¹⁶ Niezdolni do pracy i inwalidzi uzyskali – z mocy art. 38 zd. 3 – konstytucyjne „prawo do edukacji i przysposobienia zawodowego”.

¹⁷ Ustawa z 12 czerwca 1990 r. „Normy w sprawie wykonywania prawa do strajku w podstawowych służbach publicznych (Gazetta Ufficiale z 14.06.1990 r., nr 137) ograniczyła podmiotowo (»lokalizacyjne«) korzystanie z prawa do strajku”. Można dodać, że samo ujęcie konstytucyjne art. 40 stwarzało możliwości wprowadzenia tego rodzaju ograniczeń.

wyraźnie „pro-wolnościowego” ujęcia ustrojodawca włoski dodał – w dalszej części przytoczonego przepisu – pewne ograniczenia.

Po pierwsze, zastrzegł, że prywatna inicjatywa gospodarcza nie może być realizowana: a) w sprzeczności z zasadą użyteczności społecznej; b) w sposób przynoszący szkodę bezpieczeństwu, wolności, godności ludzkiej. Posłużył się zatem wskazaniem wartości, które ustrojodawca („zwykły”) ma obowiązek wziąć pod uwagę przy ewentualnej limitacji prywatnej inicjatywy gospodarczej oraz które winny być „ważone” – na szali priorytetów – przy rozpatrywaniu przez organy państwa (w tym: sądy) przy ocenie *in casu* każdej sytuacji, gdzie doszło (lub ma dojść) do ograniczenia prywatnej inicjatywy gospodarczej. Było to więc uregulowanie istotne – i do pewnego stopnia – „pionierskie”, gdy chodzi o kolejność formułowania (w różnych państwach) konstytucyjnych ograniczeń wolności gospodarczej (Kowalewski, 2022, s. 141; por. Ciapała, 2009, s. 7–11).

Innym wyznacznikiem polityki państwa (także: polityki legislacyjnej) było unormowanie ujęte w zdaniu finalnym art. 41. Ustrojodawca włoski zobowiązał tu organy władzy ustawodawczej (wskazując na „ustawę”) do ustanowienia programów i określenia form kontroli nad koordynowaniem publicznej i prywatnej działalności gospodarczej w Republice Włoskiej. Celem tej koordynacji, zdeterminowanym konstytucyjnie (w art. 41 *in fine*) miało być „osiągnięcie celów społecznych” (... *a fini sociali e ambientali*).

Regulacje art. 42–43 konstytucji odnoszą się do własności oraz przypadków jej odjęcia właścicielom prywatnym, czyli – wywłaszczenia. Najpierw zatem ustrojodawca określa treść swoistego pluralizmu własnościowego w ujęciu konstytucyjnym stanowi, w art. 42 zd. 1 do 2, że: „własność jest publiczna lub prywatna. Dobra ekonomiczna należą do państwa, do publicznych osób prawnych lub do osób prywatnych” (por. Kamińska, 2020, s. 87–134). Własność prywatna została uznana i poddana ochronie przewidzianej w uregulowaniach ustawowych. Ustawy mają też określać: a) sposoby nabywania własności, b) zasady i granice spadkobrania ustawowego i testamentowego, c) tryb wywłaszczenia „ze względu na interes ogólny”¹⁸, d) zasady i wysokość odszkodowania za mienie objęte wywłaszczeniem.

Artykuł 43 dopuszcza możliwość dokonania ustawowych przewłaszczeń na rzecz: a) państwa, b) podmiotów publicznych, c) wspólnot pracowników lub użytkowników d) przedsiębiorstw związanych z „podstawowymi usługami publicznymi, źródłami energii oraz takich, które, pozostają w pozycji monopolu i które mają znaczenie podstawowe dla dobra powszechnego”. Niezależnie od mogących się pojawić wątpliwości interpretacyjnych, związanych z odkodowaniem znaczenia pojęć „znaczenie podstawowe” i „dobra powszechno” (co może być przedmiotem sporów), warto wskazać na „pro-socjalne” (inni powiedzieliby „pro-solidarystyczne”) elementy w nastawieniu włoskiego ustrojodawcy, różne od typowych „czysto neoliberalnych” interpretacji wolności gospodarczej i własności prywatnej.

Znaczenie rolnictwa w gospodarce włoskiej oraz skomplikowane historycznie tradycje i zasady władania ziemią użytkowaną rolniczą, skłoniły włoskiego ustrojodawcę konstytucyjnego do uregulowania – w odrębnym art. 44 – kwestii korzystania i obrotu prywatną własnością ziemi. Sformułowanie zasad prawnych ustawodawca poprzedził swoistą inwokacją wskazującą na przesłanki i funkcje ulokowania tego typu unormowa-

¹⁸ Warto zwrócić uwagę na to, że ustrojodawca włoski ujął – w art. 42 konstytucji określenie celu wywłaszczenia szerzej (mowa tam o „interesie ogólnym”; nie zaś – o „celu publicznym”).

nia w tekście włoskiej ustawy zasadniczej. Podkreślił, że regulacja ta została ustanowiona „w celu zapewnienia racjonalnego wykorzystania ziemi i stworzenia sprawiedliwych stosunków społecznych”. Ustrojodawca postanowił, że państwo – za pośrednictwem i przy wykorzystaniu stanowiących ustaw – może: a) ustanawiać granice rozszerzania prywatnej własności ziemi (tym samym przeciwdziałać nadmiernej koncentracji i latyfundiacji), b) popierać i wręcz wymuszać meliorację gruntów, c) sterować przekształcaniem latyfundiów, d) popierać „odbudowę jednostek produkcyjnych”, e) pomagać małej i średniej własności, f) ustanawiać środki na rzecz „stref górskich”.

Konstytucyjny katalog instrumentów interwencyjnej („interwencjonistycznej”) polityki państwa w sferze wykorzystania ziemi uprawnej został ujęty szeroko świadcząc – pośrednio – o wyrażnie jednoznacznie legitymowanej interwencyjnej aktywności państwa.

Prospołeczne nastawienie włoskiego ustawodawcy konstytucyjnego dokumentują nadto dwa kolejne przepisy Tytułu Trzeciego części pierwszej konstytucji z 27 grudnia 1947 r. art. 45 i 46. Pierwsze z tych unormowań wyraża zdecydowanie aprobatywne nastawienie do sektora spółdzielczego. Spółdzielczym formom gospodarowania przypisuje cechy „samopomocowe” i walor wykluczania „prywatnej spekulacji”. Z takim nastawieniem ustrojodawca nakazuje ustawodawcy („zwykłego”) wspieranie spółdzielczości i jej rozwoju. Podobne powinności adresuje do ustawodawcy w odniesieniu do regulowania rzemiosła jako sfery gospodarki włoskiej.

Należy przy tym odnotować, iż wyznaczając kierunki polityki gospodarczej i legislacyjnej państwa wobec spółdzielczości i rzemiosła ustrojodawca konstytucyjny nie kreuje – w art. 45 – konkretnych indywidualnych lub zbiorowych praw podmiotowych dla obywateli.

Pod tym względem inaczej postrzegać trzeba treść art. 46 konstytucji włoskiej w zdaniu drugim tego przepisu mowa o „prawie pracowników do współpracy w zarządzaniu przedsiębiorstwami”. Koncepcja ta – podkreślmy – sformułowana w 1947 r. wykazuje wyraźne „filiacje” ideowo-programowe z niemiecką ideą „Mitbesfimmung” (pracowniczego współzarządzania zakładami pracy) obecną w programach socjaldemokracji niemieckiej i austriackiej, w koncepcjach socjaldemokratycznych w Danii i w Szwecji oraz w niektórych koncepcjach „demokracji pracowniczej”, lansowanych na obrzeżach ruchu „pierwszej solidarności” w Polsce (zwłaszcza w propozycjach tak zwanej Sieci) (por. Lissowski, 1990, s. 7; Rudolf, 1986, s. 17–35).

Dość unikalnym – w skali porównawczej – unormowaniem jest art. 47 konstytucji włoskiej. Obliguje on państwo (Republikę) do ochrony i promocji „oszczędzania we wszystkich jego formach” nadto – co również jest atypowe dla regulacji konstytucyjnych – obliguje państwo do regulowania, koordynowania i kontroli operacji kredytowych.

Wspieranie oszczędzania wiąże się z konstytucyjnie zidentyfikowanym (i promowanym) motywem oszczędzania. Ma nim być – w ujęciu art. 48 zd. 2 konstytucji – nabywanie przez obywateli („ludność”) własnego mieszkania własności rolniczej, dostępu (poprzez bezpośrednie i pośrednie inwestycje pieniężne) do udziału (akcji) wielkich produkcyjnych przedsiębiorstw krajowych. U podstaw takiej regulacji – również nie kreującej wprost praw podmiotowych – leżało przekonanie ustrojodawcy o celowości „upowszechniania” rozproszonej własności aktywów: o mieszkalnictwie, rolnictwie i innych „produkcyjnych” sektorach gospodarki. Równoległym elementem takiej polityki było

„zasilanie” rodzinnym (choć rozproszonym) kapitałem gospodarki włoskiej postrzegane jako jeden z istotnych mechanizmów jej rozwoju.

Podsumowanie

Ustanowiona w 1947 r. i obowiązująca od pierwszego stycznia 1948 r. konstytucja Republiki Włoskiej – pierwsza temporalnie konstytucja ustanawiająca demokratyczny ład ustrojowy w państwie o przeszłości autorytarnej – wprowadziła szereg oryginalnych (dotychczas nie stosowanych) ujęć w odniesieniu do wyposażenia obywateli w zestaw istotnych dla ich uczestnictwa w gospodarce i w zbiorowym życiu społecznym praw, swobód i gwarancji korzystania z nich. Ponadto, nałożyła na obywateli konstytucyjne powinności (obowiązki) oraz określiła priorytety w sferze polityki rodzinnej, prowadzenia działalności gospodarczej, korzystania z własności oraz z ziemi uprawnej. Wszystkie te uwarunkowania determinowały konstytucyjną (prawną) aktywność obywateli. Konstytucja zawierała także godne przypomnienia wątki (i rozwiązania regulacyjne) w odniesieniu do korzystania z prawa do edukacji. Oryginalnie ujmowała priorytety i wyznaczniki, adresowane do ustawodawcy zwykłego, w odniesieniu do regulowania stosunków pracy, obrotu i zagospodarowania ziemi uprawnej. Konstytucja zawierała także, charakterystyczne dla politycznych uwarunkowań i jej stanowienia, regulacje dotyczące „przewłaszczenia” (na rzecz państwa, podmiotów publicznych lub zbiorowości użytkowników) przedsiębiorstw (zakładów) użyteczności publicznej. Oryginalnie ujmowała politykę państwa (i kierunki inicjatyw legislacyjnych) w odniesieniu do sektora spółdzielczego, rzemiosła oraz zagospodarowania oszczędności i działalności kredytowej. Nie można też pominąć afirmacji dla koncepcji współdziałania (udziału) kolektywów pracowniczych w zarządzaniu zakładami pracy nieobojętnej z punktu widzenia „upodmiotowienia” pracownika w Republice Włoskiej „opartej” na pracy. Wszystkie te elementy pokazują, że konstytucja włoska była bardzo innowacyjna i w sposób szeroki regulowała wolności i prawa socjalne i ekonomiczne. Oczywiście ocena systemu konstytucjonalizacji wskazanej materii musi być oceniana przez pryzmat okresu, w którym została uchwalona. Nie zmienia to jednak faktu, że stworzony w konstytucji włoskiej system pozostaje nadal aktualny i stanowi skuteczne zabezpieczenie wolności i praw człowieka i obywatela we Włoszech.

Author Contributions

Conceptualization (Konceptualizacja): Agnieszka Gloria Kamińska

Data curation (Zestawienie danych): Agnieszka Gloria Kamińska

Formal analysis (Analiza formalna): Agnieszka Gloria Kamińska

Writing – original draft (Piśmiennictwo – oryginalny projekt): Agnieszka Gloria Kamińska

Writing – review & editing (Piśmiennictwo – sprawdzenie i edytowanie): Agnieszka Gloria Kamińska

Competing interests: The author have declared that no competing interests exist
(Sprzeczne interesy: Autor oświadczył, że nie istnieją żadne sprzeczne interesy)

Bibliografia

- Borghi M. (2008), *L'amministrazione centrale dello Stato durante la Repubblica sociale italiana*, Padova.
- Chimenti A. (1993), *Storia del referendum*, Roma.
- Ciapała J. (2009), *Konstytucyjna wolność działalności gospodarczej w Rzeczypospolitej Polskiej*, Szczecin.
- De Caria R. (2022), *The Social Principle Fractal: The Italian Constitutional Tradition and the Reproduction of the Economic Constitution in the Era of Free Speech and National Sovereignty*, "Italian Journal of Public Law", nr 14/1.
- Dogan M. (1966), *Comportement politique et condition sociale en Italie*, "Revue française de sociologie", nr 7/1.
- Eska J. (1958), *O kierunek katolickiej formacji intelektualnej*, „Więź”, 5/9.
- Jamróz L. (2012), *Włochy*, w: *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok.
- Kamińska A. (2020), *Własność w prawie włoskim i maltańskim. Aspekty konstytucyjne*, Warszawa.
- Kowalewski M. (2022), *Geneza i rozwój koncepcji wolności gospodarczej w ujęciu historyczno-prawnym*, „Studia Prawa Publicznego”, nr 39/3.
- Kozub-Ciembroniewicz W. (1985), *Korporacjonizm Włoch faszystowskich a idee korporacyjne encykliki Quadra gesimo Annoi*, w: *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, red. K. Jonea, t. 9, Wrocław.
- L'Italia entra in guerra: II discorso di Mussolini del 10 giugno 1940.*
- La Costituzione della Repubblica Italiana* (1947), „Gazzetta Ufficiale”, nr 298.
- Lissowski O. (1990), *Między demokratyzacją a racjonalizacją. Pracownicze współstanowienie w RFN*, Poznań.
- Lorencka M. (2020), *Rola i znaczenie instytucji referendum we współczesnych Włoszech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, nr 1.
- Marszał M. (2004), *Korporacjonizm Włoch faszystowskich w ocenie polskich prawników i ekonomistów okresu międzywojennego*, w: *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*, red. K. Jonea, t. 24, Wrocław.
- Naso E. (1971), *La Costituzione italiana nell'interpretazione della Corte costituzionale*, Roma.
- Neppi Modona G. (1995), *Stato della Costituzione*, Milano.
- Osiatyński W. (1993), *Demokracja a prawa człowieka*, w: *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, red. A. Rzepliński, Warszawa.
- Pluzański T. (1974), *Filozofia katolicka dzisiaj*, „Człowiek i Światopogląd”, nr 111.
- Prokop K. (2021), *Konstytucyjne prawo do godziwego wynagrodzenia za pracę*, „Białostockie Studia Prawnicze”, nr 26/2.
- Rossi G. (1987), *Le systeme italien entre vitalite, erise et reforme*, w: *Droit, institutions et systems politiques*, red. D. Colas, C. Emeri, Paris.
- Rudolf S. (1986), *Demokracja przemysłowa w rozwiniętych krajach kapitalistycznych*, Warszawa.
- Rzepliński A. (1993), *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, Warszawa.
- Urbaniak M. (2015), *Konstytucyjne prawo do ochrony zdrowia w świetle orzecznictwa włoskiego Sądu Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, nr 1.
- Urbaniak M. (2009), *Konstytucyjne wolności i prawa socjalne oraz ekonomiczne w Polsce i we Włoszech. Analiza porównawcza*, Toruń.
- Urbaniak M. (2019), *Sąd Konstytucyjny w Republice Włoskiej*, Toruń.
- Witkowski Z. (2000), *System konstytucyjny Włoch*, Warszawa.

Witkowski Z. (2004), *Konstytucja Włoch*, Warszawa.

Zakrzewska J. (1974), *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław–Warszawa.

Zakrzewska J. (1990), *Tryb przygotowania i uchwalenia konstytucji włoskiej z 27 grudnia 1947 r.*, w: *Studia konstytucyjne*, red. S. Starzyński, t. 6, Warszawa.

The Italian Model for the Constitutionalisation of Economic and Social Freedoms and Rights

Summary

The Constitution of the Italian Republic of December 27, 1947, in Articles 13–54, which constitute Part I of the Constitution, addresses the issue of citizens' rights and freedoms. The prominence given to the provisions relating to the individual's status within the state, positioned immediately after the "Fundamental Principles" and before the regulations of Part II, titled "Political Organization," which deal with the structure of the system and the principles governing the functioning of state organs, was a deliberate decision by the Italian framers of the constitution.

The provisions concerning the rights and duties of citizens are grouped by the Italian Constitution into four categories, corresponding to: a) civil relations (Articles 13–28, which align with what would later be identified as personal rights and freedoms), b) moral and social relations (Articles 29–34, which correspond to social rights), c) economic relations (Articles 29–47, concerning the economic sphere), and d) political relations (Articles 48–54, which regulate political rights and freedoms).

Through the application of legal and dogmatic analysis, and drawing on systemic and historical-constitutional findings, the author highlights the precedent-setting positioning of the provisions concerning the citizen's status within a distinct segment of constitutional regulation, placed ahead of what typically takes priority in earlier constitutions—namely, the provisions dealing with the structure, mutual relations, and functioning of state bodies. Moreover, referencing comparative law studies, the author underscores the absence of the conceptual category of "individual freedoms" and the lack of a clear distinction in the text of the Italian Constitution between "human rights (freedoms)" and "citizens' freedoms."

Key words: constitution, human rights, civil rights, political relation, social relations

